

Алексей Лидов
(Москва)

ЛИКИ І МАСКИ ВІЗАНТІЇ¹

Перше, що спадає на думку, коли ми говоримо про Візантію, – тотальне невігластво. Люди фактично не мають жодного уявлення про цю імперію. Про Індію та йогу, про Японію з її чайною церемонією ми знаємо значно більше. Візантія залишається казковою країною. Царгородом з руських билин про Іллю Муромця. Це притаманне не лише нам, а й усьому світові, оскільки ця величезна імперія, що існувала майже тисячоліття, перетворилася на міф, до якого є певне ставлення, але про який ніхто, крім фахівців, нічого не знає.

Згадую історію, яка сталася зі мною в одному маленькому французькому містечку. Я тоді подорожував романськими монастирями і храмами Європи. У готелі, де зупинився, я познайомився з двома американськими студентками, дуже милими і освіченими дівчатами, які запитали мене про мій фах. Я відповів, що досліджую мистецтво Візантії. Вони радісно посміхнулися у відповідь: як чудово, що ви займаєтеся мистецтвом країни, якої ніколи не було! ... Розумієте, для них Візантія – казка. І справа не лише в американській освіті. Звичайний московський юнак, який навіть добре закінчив школу, нічого не знає про Візантію. Ймовірно, дехто чув, що 1204 р. цю імперію захопили хрестоносці. Той, хто вивчав право, можливо, згадає Юстиніана I, імператора VI століття, оскільки на основі античної традиції він створив відомий кодекс – Кодекс Юстиніана. А далі на авансцену виходять міфи.

ДВА МІФИ

Візантія вже довгий час – поле битви. Причому, якщо ми говоримо про Західну Європу, там ця битва давно програна, впродовж століть тенденційно і абсолютно свідомо створювався антивізантійський міф. Остаточо все вирішилося у XVIII столітті, коли великий французький філософ Вольтер назвав Візантію «жахливою і огидною». Висловлюючись сучасною мовою, Вольтер і Монтеस्क'є, інший знаменитий просвітник, провели кампанію «чорного піару» проти Візантії і перетворили її у свідомості освічених західних європейців на невідоме чудовисько. Треба сказати, у Франції XVII століття, за покоління до Вольтера і Монтеस्क'є, про Візантію знали значно більше, ніж в інших країнах. Проте «піар-компанія» просвітників відбулась успішно...

У Росії філософ, дисидент і інтелектуал Чаадаєв майже слово в слово повторював дурниці Монтеस्क'є. Можна сказати, що він сформував російський антивізантійський міф. З першої половини XIX століття ми бачимо ситуацію (яка багато в чому доживає до сьогодні), коли саме навколо Візантії і ставлення до неї будуються суперечки про природу, значення і сенси російської державності. Тому що як реакція на антивізантійський міф у Росії виникає міф провізантійський, який, спрощуючи, можна звести до знаменитої тріади графа Уварова – «православ'я, самодержавство, народність».

PRO ET CONTRA

Візантію та її спадщину починають використовувати як обґрунтування російського самодержавства, як його духовне джерело і зразок, якому ми повинні наслідувати. Ця ідея російській державі XIX століття дуже подобається. Не випадково ми бачимо, що у XIX столітті домінує неовізантійський стиль. Він створюється за масштабної підтримки з боку чинної влади, коли по всій Росії розпочинається будівництво храмів у неовізантійському стилі, значна група науковців, археологів, істориків працює над ідеологічним обґрунтуванням цього стилю, яскравий зовнішній прояв якого – відмова від багатоярусного іконостасу на користь невисоких

візантійських вівтарних перепоп. Найвідоміший приклад цього стилю – храм Христа Спасителя у Москві.

Головні храми російської держави з середини XIX століття зводилися як неовізантійські проекти, що відображали самоідентифікацію влади. А коли імператриця Марія Фьодоровна, мати Ніколая II і дружина Александра III, почала будувати російські храми у найголовніших містах Європи, то було вигадано особливе поєднання: зовні храм повинен був наслідувати зразки російської архітектури XVII століття, а всередині – візантійський храм. Прикладом такого рішення є собор Спаса-на-Крові у Петербурзі, Олександра Невського у Ніцці, російські храми у Копенгагені, Відні, Парижі. Як певна декларація «російськості» такий стиль, підтриманий на найвищому рівні, поширився Європою. Інша справа, якою мірою він співвідносився зі справжньою Візантією. На мій погляд, він був від неї дуже далекий, проте зразок, джерело були абсолютно визначені. Ми хочемо бути Новою Візантією. Базова ідея була виражена з граничною наочністю: наше минуле, витоки російського самодержавства, російська світобудова сягають корінням візантійської традиції.

Проте і антивізантійський міф продовжував свою роботу. В уявленнях більшості освіченого класу, вихованого на ідеях французьких просвітителів, вкоренилося на рівні підсвідомості, що Візантія – це погано, адже сам Вольтер назвав її «жахливою і огидною», а Монтеск'є писав, що у ній не було нічого, крім «тупого поклоніння іконам», що візантійську спадщину ганьбив героїчний дисидент Чаадаєв. Все це у першій половині XIX століття стало предметом широкої полеміки, і сьогоднішня нова суперечка щодо Візантії значною мірою її повторює. У кожній з «ворогуючих» сторін були свої шанувальники і противники. Константін Леонтьєв, автор знаменитої роботи «Византизм и славянство», став ідеологом провізантійського міфу. У відповідь на неї більш впливовий у середовищі російської інтелігенції філософ Владімір Соловйов написав роботу «Византизм и Россия», в якій всі ідеї К. Леонтьєва спростував, вдавшись до критики Візантії із західно-християнських позицій. На думку В. Соловйова, головна вада візантійської цивілізації полягала у *«полном и всеобщем равнодушии к историческому деланию добра, к проведению воли*

Божией в собирательную жизнь людей». Примітно, що у сучасних суперечках позиції сторін наводяться практично без нових аргументів.

«ЧУМА НА ВАШІ ДВА РОДИ»

Моє ставлення до цієї запеклої вже двохсотлітньої полеміки можна сформулювати гранично просто – «чума на ваші два роди», згадуючи яскраву формулу Шекспіра. І та, й інша ідеологія, з точки зору реальної Візантії, – це два неправдивих міфи, ангажовані і тенденційні. Це свого роду ідеологічна зброя у боротьбі за вельми конкретні цілі, що не мають прямого стосунку до істинної Візантії і розуміння її спадщини. На мій погляд, ключовою для розуміння є художня спадщина, той спосіб сприйняття світу, який ми здобули від Візантії. Мова йде про певну систему цінностей, про яку ми практично нічого не знаємо. Знов-таки, у контексті помилкових міфів будь-яке справжнє знання витравлюється впродовж значного часу.

І тому виникає ситуація, яка багатьом буде здаватися знайомою. З одного боку, ми відчуваємо, що Візантія для нас – щось дуже важливе, присутнє у нашій культурі, близьке і дороге. Але при цьому, якщо ми здійснимо семантичний аналіз сучасної російської мови, ми побачимо, що слова «Візантія» і «візантійське» вживаються найчастіше у негативному контексті. Візантійська політика, інтриги, авторитаризм, відсутність справедливого суду тощо. У цьому сенсі російська мова лінгвістично повторює досвід усіх європейських мов, де слово «Візантія» використовується мало не як лайливе. Єдиний виняток – французьке поняття «Byzance» – для позначення неймовірної, безмежної розкоші, розкоші на межі божевілля. Хоча і тут остаточно не зрозуміло, чи позитивний це контекст. Ситуація дуже дивна. На рівні образів, на рівні підсвідомості для більшості російських людей слово «Візантія» суто позитивне, яке втілює певні високі смисли. Безліч людей інтуїтивно розуміють, що це пов'язано з глибинними пластами нашої культури. А з іншого боку, на рівні свідомості і артикульованої мови слово «Візантія» є лайливим ... Внутрішня неартикульована пам'ять про Візантію існує у нас на тлі повного незнання, волаючого невігластва, оскільки

у нашій освіті Візантія відсутня повністю. Вона абсолютно не входить до тієї суми знань, якою повинна володіти сучасна російська людина.

ІКОНІЧНА СВІДОМІСТЬ

Ми виявилися позбавленими власної ідентичності. Тому що єдина ідентичність російської культури – це ідентичність візантійська. При цьому дуже важливо спростувати абсолютно неправильну тезу про те, що візантійська культура – неєвропейська або «недоєвропейська», іншими словами другого сорту. Саме у такому вигляді вона присутня на рівні підсвідомості у середньоосвіченої західної людини. Візантія – це щось напівсхідне, у зв'язку з цим небезпечне і, найголовніше, таке, що належить до іншої системи цінностей. Що почасти правда, оскільки ця система дійсно різко відрізняється від західноєвропейської, але з цього не випливає, що візантійська культура – не європейська. Навпаки, якщо якась культура прямо і успадковувала цінності античності, з'єднавши їх з християнською вірою, то це була саме Візантія. У Західній Європі ця синтеза теж відбулась, але у набагато складніший і поступовий спосіб, тоді як Візантія отримала це органічно і від самого початку. Саме цю синтезу вона принесла у світ православного християнства, до якого належать Росія, Балкани, Греція, Грузія, Румунія, Україна та інші країни. Все це частини візантійської цивілізації, які об'єднує спільна система цінностей, пов'язана із православною вірою, але така, що не збігається нею. Тому цілком справедливо говорити про дві гілки європейської культури – західноєвропейську і візантійську. Вони поділяють спільні цінності, але мають кожна свою специфіку.

Що у зв'язку з цим видається найважливішим? Свого часу я запропонував назвати це «іконічною свідомістю». Йдеться про дещо інший спосіб сприйняття світу, згідно з яким те, що ми бачимо, це не остання, остаточна і, що особливо важливо, не єдина реальність, крім якої нічого немає. Людина усвідомлює, що існує інша реальність. І те, що вона бачить, передбачає додатковий вимір. І реальність може сприйматися як образ-посередник, що переводить до іншої, вищої дійсності. Іншими словами, сприйняття

видимого світу як певної ікони – образу іншого світу. І присутність цього іншого виміру поряд з матеріально-побутовим і є врешті-решт найважливішим, що визначає нашу систему цінностей.

Послідовне втілення цього сприйняття світу – у великих візантійських іконах і храмових просторах, подібних до «великої церкви» Софії Константинопольської, Ікони Божої Матері Володимирської або «Трійці» Андрія Рубльова. Це стосується і менш очевидних явищ. Наприклад, на мій погляд, цей спосіб світобачення пояснює особливий характер класичної російської літератури XIX століття. Отже, якщо ми задумаємося, чим Л. Толстой і Ф. Достоєвський відрізнялися від своїх великих західних сучасників О. де Бальзака або Ч. Діккенса, то побачимо, що перші саме й уявляють цей світ як образ іншої реальності. Саме це становить неймовірну привабливість їхнього світобачення, підходу, літературної творчості.

МІШЕЧОК З ПРАХОМ

Візантійська імперія була на дивовижу толерантна. Цю особливість зараз підкреслюють провідні західні візантологи. Люди інших віросповідань відчували себе там досить комфортно. І євреї, і мусульмани, і християни різних конфесій. Виникає закономірне питання: як пояснити цю дивну для середніх віків особливість? Можливо, це пов'язано з тим, що у певному сенсі Візантійська імперія за задумом була надконфесійною і наднаціональною структурою, хоча і мала панівну державну релігію. Більше того, імператор сприймався як головний захисник віри і одночасно головний захисник народу, до того ж саме простого народу, який імператор у цій візантійській моделі повинен був боронити від сильних світу цього. Тобто не здійснювати, за відомою нам сьогодні практикою, владу сильних над слабкими, а саме захищати слабких. Це надзвичайно важлива візантійська парадигма, одна з найважливіших, які приходять на Русь.

Неймовірний культ царя, який ми бачимо у нас аж до 1917 року, побудований саме на цьому візантійському досвіді і розумінні царя як захисника народу перед обличчям влади. Втім, російським самодержцям, які намагалися уявити себе візантійськими імператорами,

не дуже це вдавалося. Вони не могли сприйняти образ у всій його глибині і складності. Невід'ємною частиною поведінки візантійських імператорів було, наприклад, публічне покаяння. Оскільки вони одночасно відчували себе і образом Божим, і грішною людиною. Під час урочистих входів до Софії Константинопольської імператори несли у руках мішечок з прахом, який повинен був нагадати і самому василевсові, й усім присутнім не тільки про божественну велич, а й про тлінність земної влади. Це дуже важливий ритуал і обряд, який не був успадкований російським самодержавством в усіх смислах.

МАСКА І ЛИК

Історія про Візантію – це історія про лик і маску. Візантія – настільки глибоке, у чомусь суперечливе, розташоване поза межею буденної свідомості явище, що цей образ дуже важко зрозуміти в цілому, у всьому його різноманітті і високій складності. І тому з цього лику весь час роблять маску, яку дуже зручно використовувати для ідеологічних суперечок. Ця маска буває жахлива. Тому будь-які спроби копіювати Візантію політично зазвичай призводять до краху. Можу запропонувати таке порівняння. Ось сучасний богомаз, який ледь навчився писати фарбами, робить список з ікони Володимирської Богоматері. Старанно повторюючи малюнок, розташування фігур Богоматері і немовляти. За великим рахунком він робить грубу копію, позбавлену і духовних смислів, і високої краси оригіналу. Але він все одно каже: «Ось це і є Володимирська Богоматір». І пропонує нам їй поклонитися, оскільки відтворена примітивна схема.

Це типова візантійська історія – весь час замість лику нам підставляють маску. І всі суперечки ведуться на рівні масок. Одні роблять з Візантії страшну маску жахливої тоталітарної держави, а саме так її описував головний американський мудрець-філософ ХХ століття А. Тойнбі. Слід зауважити, А. Тойнбі ані на крок не просунувся вперед від Монтеस्क'є і повторював все ті ж стереотипи. Лише він зробив з цієї ненависті до Візантії історичне обґрунтування цивілізаційного протистояння у холодній війні, представивши Радянський Союз як спадкоємця Візантійської імперії. Все це

прекрасно вписувалось у теорію Третього Риму, в тему претензій Радянського Союзу на світове панування і все таке інше. Власне кажучи, той рівень дискусії, який ми маємо, це полеміка на рівні масок. Однієї – страшної, іншої – милостивої і сусальної. Але ні те, ні інше не наближає нас до розуміння Візантії, яка була, насамперед, на порядок складнішою.

ХТО МИ?

Використовувати політичний досвід Візантії видається мені безплідним завданням. Ми не здатні зрозуміти і відтворити всю цю систему інститутів. Так само, як нам дуже важко уявити собі образ государя, що кається, і є одночасно образом Божим. Але ми можемо багато чого отримати через усвідомлення важливості Візантійської спадщини через елементарну освіту. Ми можемо здобути головне, чого нам як народу, суспільству, цивілізації, на мій погляд, не вистачає. А саме – почуття власної гідності. Адже ми не знаємо, хто ми. Хоча абсолютна більшість мешканців нашої країни сходиться на тому, що ми все-таки європейці. В жодному разі не азіати, ми ж не ідентифікуємо себе з китайцями чи тюрками ... До речі, всі мешканці Візантійської імперії різних національностей і віросповідань називали себе «ромейі». Грецькою «ромейі» – це «римляни». Тобто громадяни, мешканці Римської імперії. І це була у першу чергу релігійно-культурна ідентичність.

Як взагалі формується ідентичність, як вибудовується ця опозиція – ми і вони? Впродовж століть у різних історичних культурах вона вибудовується на зовсім різних основах. Коли у Стародавній Греції еллін хотів відрізнити себе від варвара, він мав на увазі під словом «еллін» певну культурну ідентичність. Так, ми прекрасно знаємо, що у персів була своя велика культура, але вона була не еллінською. Тому для елліна вони були варвари. Хоча об'єктивно, з точки зору сучасного слововжитку, вони варварами не були. У середні віки це була релігійна ідентичність, яка тривала до ХІХ століття. Тоді, як ми знаємо, у паспортах зазначалося лише віросповідання, а не національність. Наприклад, у паспортах Російської імперії поняття національності не було, було тільки віросповідання. Якщо, скажімо, бурят приймав православ'я, він ставав

православним. І ніким іншим. Це була середньовічна модель. А всі небезпечні ігри, пов'язані з етносом, національністю, ідеями расової переваги зароджуються у XIX столітті і розквітають у XX ст. Будемо сподіватися, що у XXI столітті, хоча б до його середини, всі ці націоналістичні міфи, що вартували людству так багато крові, природно вимруть або принаймні втратять свій вплив на умі мільйонів.

ІМПЕРІЯ І НАЦІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА

Цікаво на все це подивитися з точки зору сучасної політології і ситуації у світі. Наприклад, якщо у Росії візантійська самосвідомість прокидається, то в Україні нею і не пахне, хоча Візантія там всюди, починаючи з головної пам'ятки України – собору Софії Київської, з його великими мозаїками і візантійською архітектурою. Одне з моїх недавніх інтерв'ю про Візантію переклали на тамтешньому історичному порталі українською мовою і опублікували. Ефекту не було майже ніякого. Тому що для них проблематика візантійської ідентичності практично не існує. Однак вона там має принципове значення, тому що вони теж – «та сама Русь». Як здається, поняття Русі зараз сильно втратило свою популярність саме тому, що воно має важливий об'єднуючий сенс.

<...>

Звичайно, у національної держави є певна своя чарівність. Але вона при цьому завжди містечкова. Вона завжди забезпечує якусь перевагу титульної нації. І все під цю націю підтягує. Мені здається, досить очевидно, що Росія і Україна як держави пішли абсолютно різними шляхами. Хоча стартові умови були схожі. Росія у своїх амбіціях повертається до ідеї імперії, хоча і неймовірно усіченої і перекрученої. А Україна намагається реалізувати сценарій суто національної держави.

Якщо задуматися всерйоз про смисли, то мова йде саме про глобальні шляхи розвитку. Про тип держави, якщо хочете. І ось це поки єдине обґрунтування того, що відбувається. Але все це дуже далеке від Візантії. Мені здається, чим швидше Україна і українці зрозуміють свою візантійську ідентичність, тим легше їм буде існувати у межах тієї ж західноєвропейської цивілізації, до якої вони так

прагнуть. Тому що зараз їх можуть прийняти тільки у статусі дуже бідних родичів, що називається, у найостаннішому ряду.

І, власне кажучи, єдина модель відносин – це «перевиховання другорічників», які повинні вивчити всі правила, всю систему цінностей. І не більш ніж відтворювати її мірою свого розуміння. І бути караними у той момент, коли вони відтворюють цю систему погано або неправильно. Не впевнений, що більшість мешканців України такий сценарій влаштує. Як він не влаштував колись дуже слухняних греків.

ЙОСИФ БРОДСЬКИЙ І НЕНАВИСТЬ ДО ІМПЕРІЙ

Іноді нападки на Візантію втілюються у спробі змішування її з усіма іншими «страшними» імперіями й, у першу, чергу з імперією Османською, яка стала зразком деспотичної східної влади. І ця ідея доживає до нашого часу, захоплює великого поета Йосифа Бродського, який написав цілий есей «Flight from Byzantium» («Втеча з Візантії»). Він написав його англійською. Надзвичайно дотепна назва, Бродський покликається тут на знамениту поезію Сйтса, відому майже кожному освіченому школяреві – «Sailing to Byzantium» («Плавання до Візантії»). І в цьому тексті такий містичний, казково прекрасний образ Візантії, загадкового царства. Але Йосиф Бродський, приїхавши до сучасного Стамбулу, у Візантії нічого, крім спадщини Османської імперії, не побачив. І, власне, пішов шляхом А. Тойнбі й оголосив, що Османська імперія, Візантійська імперія, Російська імперія та її нащадок Радянський Союз з його ліберально-західницької дзвіниці – варіанти одного і того ж тоталітарного неподобства.

І це, на жаль, дуже поширена позиція. Тому що люди, які пишуть на ці теми, звичайно наслідують той чи інший міф і починають битися тією зброєю, яка у них під рукою. А істина і високий сенс перебувають просто на іншому рівні. І це, треба сказати, більшість людей відчувають. Вони інстинктивно відчувають брехню, але при цьому у них немає можливості свою позицію аргументувати. А їх намагаються затягнути або під ті, або під інші прапори. І замість розуміння Візантії відбувається її спотворення.

КОНСТАНТИНОПОЛЬ ЯК НАГОРОДА

Мене часто запитують: коли ми говоримо про Візантію, чи можна взяти якийсь урок з її долі для теперішнього часу? Урок полягає у тому, що вона була, і це наше велике надбання. В історії цієї імперії, як і в історії будь-якої держави, було багато різного. Але, запевняю, жорстокості, підступності та інших мерзенностей там було нітрохи не більше, ніж в історії інших держав. Візантія, звичайно, не була ідеальною, білою і пухнастою. Але вона була великою. Це цивілізація, яка породила велику культуру, хоча нам намагаються сказати: як же, де ця велика культура, вона ж нічого не створила?! Так кажуть люди, які нічого не знають. Адже, скажімо, всіма обожнювана Венеція свого часу молилася на Візантію і намагалася поцупити з неї все, що тільки можна. Вся краса собору Сан-Марко і всередині, і зовні – це все суцільна Візантія. Венеція кожен камінчик, вкрадений у Константинополі під час Четвертого хрестового походу, всадила, образно кажучи, у ці соборні стіни.

Візантія до руйнування і розграбування її 1204 року була недосяжним ідеалом практично для всього світу. Це було місто неймовірної краси і чистоти, нескінченних храмів, палаців і садів, центр найвищого ремесла і світової торгівлі. Візантія зберегла всі цивілізаційні знання, які були у Римській імперії, але ще й додала до них духовні смисли. Є описи західних мандрівників, які прибували до Константинополя. У подиві і захопленні споглядали вони різноманіття народів, розкіш одягу, неймовірні скарби Константинополя, зокрема давньогрецькі і римські пам'ятники. Візантії жили у просторі, наповненому античністю. Це була християнська імперія, але в ній уся антична спадщина жила у вигляді статуй, що стояли в центрі міста, на головних вулицях і площах.

Хотілося б зробити цю «візантійську казку» реальністю, навіть якщо лише на рівні освіти, духовної культури й ідентичності. Треба зрозуміти, звідки ми, позбутися величезної кількості комплексів, які є у нашому суспільстві. причому більшість цих комплексів пов'язані саме з усвідомленням того, що ми якісь особливі. А у чому наша особливість, ми абсолютно не розуміємо. Вона – у сприйнятті світу, в особливій системі цінностей.

Є багато бажаючих довести, що все це дуже шкідливі ідеї, що Росію давно пора «розуміти розумом». Так би мовити, піти на виучку до правильних країн, зажити «правильним» життям, нехай навіть дещо другосортним, не претендуючи на жодні «іконічні свідомості». Така модель розвитку була запропонована Росії не раз. Але чомусь вона наш народ не влаштовує. І для мене у цьому є певне джерело оптимізму.

Розуміння приналежності до іншої системи цінностей – не привід до конфлікту, а відхід від нього. Повторюю, ми із західними європейцями маємо одні витoki. І у нас, і у них – синтеза античності і християнства. Але просто її зреалізовано у різних формах... Тому передусім нам треба зайнятись певною послідовною духовною роботою. Без агресії щодо інших народів, без традиційного російського фанатизму, що ми – найкращі, але нас ніхто не любить. Здобувши через усвідомлення своїх візантійських коренів почуття власної гідності, ми зможемо, нарешті, на рівних розмовляти зі світом. Підкреслюю, не з перевагою, не з тим, що ми такі великі і знаємо вищу істину. Але зі свідомістю візантійських європейців, які успадкували свою гілку європейської культури. Тільки це дозволить нам плідно спілкуватися не лише з Америкою і Західною Європою, а й з Індією або Китаєм, у яких ця ідентичність цілком присутня.

Ви знаєте, якби не було революції, Росія повинна була отримати за всіма договорами Константинополь і протоки. Це була її нагорода за Першу світову війну. Але ми самі позбавили себе цієї нагороди. Втім духовна нагорода, пов'язана з набуттям візантійської спадщини і культурної ідентичності, може стати значущішою і плідною.

¹ Перекладено зі скороченнями з дозволу автора за публікацією: *Лидов Алексей. Лики и маски Византии // Редкие земли. 2015. № 1 (4). С. 190–201.*